

ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИ КЛАСТЕРЛАРИНИНГ ЗАРУРАТИ НИМАДА?

Мехмонов Қамбариддин Мирадхамович

Тошкент давлат юридик университети
Фуқаролик ҳуқуқи кафедраси профессори

АННОТАЦИЯ

Мақолада қишлоқ хўжалиги кластерларининг зарурати ва моҳияти таҳлил этилган. Таклиф этилган тадқиқот қишлоқ хўжалиги кластери, кластерни аниқлаш, аниқлаш ёки тавсифлашнинг стандарт усули мавжуд эмаслигини қайд этган ҳолда фуқаролик ҳуқуқий таҳлилга у ҳақида тўлиқ маълумот олишга имкон беради. Шунингдек, унда олимларнинг илмий нуқтаи назарлари, амалга оширилаётган суд-ҳуқуқий ислоҳотлари шароитида суд амалиёти таҳлили, Европа Иттифоқи умумий қишлоқ хўжалиги сиёсати (Common Agricultural Policy) моҳияти атрофлича ўрганилган. Хулосада муаллиф муайян хулосаларни илгари суради.

Калим сўзлар: қишлоқ хўжалиги кластери, кластер моҳияти, фуқаролик ҳуқуқи, шартнома, суд ҳимояси, қонунчиликни такомиллаштириш.

ABSTRACT

The article analyzes the need and essence of agricultural clusters. The proposed study allows a civil legal analysis to obtain complete information about the agricultural cluster, noting that there is no standard way of identifying, defining or describing the cluster. Also, the scientific points of view of scientists, the analysis of court practice in the context of the ongoing judicial reforms, and the essence of the Common Agricultural Policy of the European Union are thoroughly studied. In the conclusion, the author puts forward certain conclusions.

Key words: agricultural cluster, essence of cluster, civil law, contract, judicial protection, improvement of legislation.

КИРИШ

Маълумки, сўнгги йилларда қишлоқ хўжалиги соҳасида амалга оширилаётган ислоҳотлар ҳеч биримизни бефарқ қолдирмайди. Мустақилликнинг дастлабки йилларида фермер хўжаликларининг пайдо бўлиши, улар фаолиятининг ҳуқуқий асосларини яратишга алоҳида эътибор қаратилди. Бу борада алоҳида қонун ҳужжатлари қабул қилинди, соҳада юзага келадиган низоли муносабатларни ҳал қилишнинг ҳуқуқий механизмлари яратилди.

Бироқ, қишлоқ хўжалигида амалга оширилаётган ислоҳотлар борасида муаммоларнинг мавжудлиги, давлат томонидан ҳуқуқий тартибга солишнинг

турли йўналишларини белгиланишига сабаб бўлмоқда. Шу боисдан қишлоқ хўжалигида айнан кластерлар фаолиятини йўлга қўйиш, режали-маъмурий ресурслардан воз кечишга алоҳида эътибор қаратилмоқда.

Кластерни ташкил этишнинг дастлабки босқичида энг қийини бу унинг активларини шакллантириш бўйича тадбиркорлар ўртасида келишувга эришишдир. Кластер яратишнинг иқтисодий манфаатларини бирлаштирувчи омиллари қуйидагилар: 1) товар бозорида ягона нарх сиёсатини амалга ошириш; 2) унинг иштирокчилари томонидан маҳсулот ишлаб чиқариш ва хизматлар ҳажмини кенгайтириш; 3) ягона маркетинг сиёсатини амалга ошириш; 4) инновацион технологияларни жорий этиш - маҳсулот ишлаб чиқариш ва уларни товар бозорларида сотишда интеграция ва кооперация¹.

Таъкидлаш лозимки, иқтисодий ривожланаётган мамлакатларда қишлоқ хўжалигида тадбиркорликнинг ўсиши ва тарқалишини, қишлоқ хўжалигининг озиқ-овқат ишлаб чиқаришидаги фаоллигини кичик миқёсдаги қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқарувчилари учун ижобий қадам сифатида кўриш мумкин. Янги бозорларни очиш имкониятлари қишлоқ жойларда инфратузилмага сармоя киритиш учун туртки бўлиши мумкин ва қишлоқ хўжалигини кенгайтириш хизматларини кўрсатиш кичик фермерлар учун маҳсулдорликни ва билимларни узатиш имкониятларини оширишига хизмат қилади. Бироқ, масаланинг бошқа тарафи ҳам мавжуд бўлиб, булар кичик ишлаб чиқарувчиларнинг товар экспорти фаолиятига қўшилиши заиф фермерларнинг беқарор бозорларга ҳаддан ташқари қарамлиги ва йирик харидор фирмаларга ҳаддан ташқари тобелиги билан изоҳланади. Демак, қишлоқ хўжалигида озиқ-овқат соҳасидаги фаолиятнинг ўсиши шу пайтгача маргиналлашган фермер жамоаларига кенгайиб бораётган бозорларда ўз ўрнини топишига имкон берувчи муҳим сиёсат воситаси ҳисобланса-да, кичик миқёсда унинг динамикаси бутунлай бошқача бўлиши мумкин².

Кластерлар рақобатга учта йўл билан таъсир қилади: статик маҳсулдорликни ошириш, инновациялар салоҳиятини ошириш ва янги бизнес шакллари рағбатлантириш. Агар фирма янгилик киритса, рақобатчи фирма ортда қола олмайди. Кластердан ажратилган фирмалар инновация қилиш эҳтимоли камроқ. Кластердаги фирмалар, билим ва муносабатлар туфайли харидорнинг эҳтиёжлари ҳақида аниқ маълумотларга эга бўлади. Кластер

¹ Самаруха В. Формирование кластеров в сельском хозяйстве региона. // Управление наукой и наукометрия. 2008.; Самаруха, В. Н. Формирование кластеров в сельском хозяйстве региона. //Байкальский государственный университет экономики и права. 2010. – 138 с.

² Matias Ramirez, PalomaBernal, IanClarke, Ivan Hernandez. The role of social networks in the inclusion of small-scale producers in agri-food developing clusters. //Food Policy. Volume 77, May 2018, Pages 59-70. <https://doi.org/10.1016/j.foodpol.2018.04.005>

иштирокчилари технология ўзгаришлари ва техник имкониятлар ҳақида ўрганадилар, шунинг учун инновациялар учун имкониятлари катта бўлади. Кластерлашнинг яна бир афзаллиги - бу тезкор инновациялар қилиш имконияти, чунки маълумотни етказиб берадиган фирмалар яқин жойлашган.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Кластерларнинг афзаллиги ўрта ва узоқ муддатли истиқболда қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришида маҳаллий қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқарувчиларга нисбатан инновациялар ва маҳсулдорликнинг ўсишида кўринади. Кластер таркибига кирувчи қишлоқ хўжалиги корхоналари бирламчи қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқарувчилари (жумладан, деҳқон ва фермер хўжаликлари), шунингдек, харидорларнинг эҳтиёжларини биладиган ва улар билан алоқалар ўрнатган озиқ-овқат маҳсулотларини қайта ишлаш ва савдо корхоналари концентрациясидан фойда кўради.

Агар эътибор қаратадиган бўлсак, дастлабки ислохотлар шароитида (2017 йилдан сўнг) юртимизда айнан қишлоқ хўжалиги соҳада кластер тизимини жорий этишга эътибор қаратилди. Бу борада алоҳида норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилинди. Хусусан, дастлаб Ўзбекистон Республикаси Президентининг “2017 – 2021 йилларда маиший чиқиндилар билан боғлиқ ишларни амалга ошириш тизимини тубдан такомиллаштириш ва ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида” 2017 йил 21 апрелдаги ПҚ–2916-сон қарорининг 10-иловасида, кейинчалик Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 29 январдаги “2022-2026 йилларга мўлжалланган янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида”ги ПФ–60-сон Фармонида 30-мақсад сифатида Қишлоқ хўжалигини илмий асосда интенсив ривожлантириш орқали деҳқон ва фермерлар даромадини камида 2 баравар ошириш, қишлоқ хўжалигининг йиллик ўсишини камида 5 фоизга етказиш ва бунда кластерларга очик танлов асосида ер майдони ажратиш назарда тутилди.

Бугунги кунда эса, юртимиз иқтисодиёти учун муҳим ҳисобланган бошқа тармоқлар, мис саноати, автомобилсозлик, фармацевтика, уй-жой қурилиш, IT-Кластер ва бошқа соҳаларда жорий этиш устувор вазифалари белгиланди (Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 29 январдаги “2022-2026 йилларга мўлжалланган янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида”ги ПФ–60-сон Фармони).

Демак, кластер тизимини жорий этилиши нафақат тор соҳа, балки иқтисодиётнинг барча муҳим тармоқларини ривожлантириш, дунё бозорига йўл очишнинг муҳим ва оптимал йўналишларидан бири сифатида қаралмоқда. Бу эса, соҳада кластер тизимини жорий этишнинг замонавий тенденциялари,

мавжуд муаммолар ва уларни ҳуқуқий таъминлашга доир алоҳида тадқиқотларни долзарб қилиб қўяди.

Хорижий мамлакатлар тажрибаси қандай?

Хорижий мамлакатлар тажрибасига эътибор қаратадиган бўлсак, кластерни аниқлаш, аниқлаш ёки тавсифлашнинг стандарт усули мавжуд эмас. Бутун кластер таҳлили турли саноат тоифаларидаги маҳаллий ва минтақавий бандлик статистикасига асосланади. Кластерлар ва саноат агломерацияси бўйича маълумотларни тақдим этувчи иккита муҳим маълумотлар базаси мавжуд: Гарвард бизнес мактабининг Стратегия ва рақобатбардошлик институти томонидан ўтказилган Кластер хариталаш лойиҳаси (АҚШ учун); Кластерни хариталаш лойиҳаси Қўшма Штатлардаги саноатларнинг жойлашуви ва самарадорлигининг батафсил расмини тўплади, бунда алоҳида эътибор кластерларни келтириб чиқарадиган тармоқлар ўртасидаги алоқалар ёки ташқи таъсирларга қаратилади.

Стокгольм Иқтисодиёт мактаби қошидаги Стратегия ва рақобатбардошлик маркази томонидан бошқариладиган Европа Кластер Обсерваторияси (Европа учун); Европа Кластер Обсерваторияси Европадаги кластерлар ва кластер сиёсатининг ахборот ва таҳлиliga ягона кириш нуқтасини тақдим этувчи платформадир. Обсерватория кластерлар ва рақобатбардошлик, кластер кутубхонаси ва кластер таълими учун синф хонаси бўйича маълумотлар ва таҳлилларни тақдим этади. Обсерватория учта асосий мақсадли гуруҳга қаратилган: Европа, миллий, минтақавий ва маҳаллий даражадаги сиёсатчилар ва ҳукумат мансабдор шахслари; Кластер бошқарув ходимлари; Академиклар ва тадқиқотчилар.

Европа Кластер Обсерваторияси, шунингдек, минтақавий рақобатбардошлик шароитлари, трансмиллий кластер тармоқлари, ривожланаётган тармоқлардаги кластерлар ва кластер ташкилотларида яхши амалиётларни ўрганиш бўйича таҳлил ва ҳисоботларни ишлаб чиқаради³.

Бразилия қишлоқ хўжалиги сектори кучли таъсирга эга. Бу таъсир ҳам ижтимоий-иқтисодий, ҳам географик муаммолар билан боғлиқ бўлиб, қишлоқ хўжалиги ва чорвачилик фаолиятида ишлаб чиқариш занжирларининг хилма-хиллиги билан тавсифланади. Бундан ташқари, гўшт, қаҳва ва соя каби маҳсулотлар экспорти Бразилияни ташқи соҳада муҳим ўринга қўяди ва Савдо балансининг кўрсаткичларига таъсир қилади. Қишлоқ хўжалигининг бундай муҳим мавқеини жаҳон миқёсида ҳам кузатиш мумкин. Маълумотлар шуни

³ Maarten Schouten, Wim J. M. Heijman. Agricultural clusters in the Netherlands. // Visegrad Journal on Bioeconomy and Sustainable Development. 2012/1. vol. 1, p. 20 – 26.

кўрсатадики, дунёда камбағал деб ҳисобланган одамларнинг 78 фоизи қишлоқ жойларда яшайди, асосан қишлоқ хўжалигига боғлиқ. Жаҳон банки ҳисоботида (2017 йил, 15-бет) таъкидланганидек, “қишлоқ хўжалиги маҳсулдорлиги ва барқарорлигини ошириш, фермерларнинг бозорлар билан алоқаларини мустақамлаш ва озиқ-овқат маҳсулотларини иқтисодий жиҳатдан фойдали тарзда таъминлаш қашшоқликни бартараф этиш ва умумий фаровонликни ошириш учун исботланган воситадир”.

2017 йилги қишлоқ хўжалигини рўйхатга олиш маълумотлари шимоли-шарқдаги оилавий деҳқончиликнинг хатти-ҳаракатларини баҳолаш учун табақалаштирилган бўлиб, у Бразилияда қишлоқ хўжалиги соҳасида корхоналар сони, иш билан банд бўлган одамлар ва озиқ-овқат ишлаб чиқариш бўйича устунлик қилади. У заифлик ва қашшоқликнинг мумкин бўлган шароитларини аниқроқ акс эттириши мумкин. Маълумки, оилавий деҳқончилик, айниқса, оила аъзоларига тегишли бўлган мулкни бошқаришда оилавий бўлмаган деҳқончиликка нисбатан турли динамика ва хусусиятларга эга. Бундан ташқари, ушбу корхоналарда асосий даромад манбаи қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариш фаолиятининг ўзидан келиб чиқади, бу эса ушбу сегментдаги ижтимоий-иқтисодий ва ишлаб чиқариш шароитларини таҳлил қилиш, унинг профилини ва ижтимоий такрор ишлаб чиқариш шакллари ва турли жойлар ўртасидаги фарқ динамикасини кузатиш зарурлигини кўрсатади.

2017 йилги қишлоқ хўжалигини рўйхатга олиш маълумотларидан фойдаланган ҳолда ўтказилган таҳлилларда, умуман олганда, қишлоқ хўжалигидаги корхоналар сонидан Бразилиянинг йирик минтақаларининг иштироки бўйича ишлаб чиқарувчиларнинг қарийб 76,71 фоизи 45 ёшдан 55 ёшгача бўлган эркаклардир. Бундан ташқари, таълим тоифасида қишлоқ хўжалиги корхоналарининг 23,38 фоизида ишлаб чиқарувчилар ҳеч қачон мактабга бормаганлиги аниқланди. Шундай қилиб, ерларнинг ҳаддан ташқари бўлиниши билан бир қаторда, қишлоқ хўжалиги корхоналари учун масъул шахсларнинг қариш тенденцияси ва паст маълумоти мавжуд⁴.

Хитой тажрибасига эътибор қаратадиган бўлсак, Хитойнинг ўзига хос институционал чекловлари остида иқтисодий ислохотлар даврида саноат кластерлари қишлоқ жойларида жадал ривожланди. Саноат кластерлари бир вақтнинг ўзида даромадларни оширади ва Хитой қишлоқларида уй хўжаликларининг даромадлари тенгсизлигини камайтиради. Саноат кластерлари қишлоқ даромадларининг ўсишига, асосан, қишлоқ хўжалигидан

⁴ Girliany Santos daSilva, Patrícia AraújoAmarante, José Carlos Araújo Amarante. Agricultural clusters and poverty in municipalities in the Northeast Region of Brazil: A spatial perspective. //Journal of Rural Studies Volume 92, May 2022, Pages 189-205.

ташқари даромадларни ошириш орқали ҳисса кўшади. Кластерлар кам таъминланган гуруҳларга қишлоқ хўжалигидан ташқари фаолият билан шуғулланиш учун кўпроқ имкониятлар яратиб, қишлоқлардаги тенгсизликни камайтиради. Ихтисослашув, урбанизация ва саноатлаштириш саноат кластерлари каби таъсир кўрсатмайди.

Хитойда саноат кластерлари қишлоқ аҳолисининг даромадлари ўсишига, қашшоқликнинг қисқаришига ва даромадлар тенгсизлигининг пасайишига ҳисса кўшган.

Биринчидан, қишлоқ уй хўжаликларининг даромадлари, айниқса, қишлоқ хўжалигидан ташқари даромадлар саноат кластерлари мавжуд бўлмаган туманларга қараганда юқори бўлган. Худди шундай, саноат кластерлари бўлган округларда қашшоқлик даражаси саноат кластерлари бўлмаган туманларга қараганда анча паст бўлган.

Иккинчидан, саноат кластерлари бўлган округларда қишлоқ уй хўжаликларининг даромадлари тенгсизлиги кластерсиз округларга қараганда анча паст бўлган. Қизиғи шундаки, шунга ўхшаш натижа қишлоқ хўжалигидан ташқари даромадлар тенгсизлиги учун ҳам мавжуд бўлса, фермер хўжаликлари даромадлари учун бундай бўлмаган.

Учинчидан, кам таъминланганларнинг кўпроқ аъзолари бўлган, жумладан, кексалар, кам таълимли ва/ёки соғлиғи билан боғлиқ муаммолари бўлган уй хўжаликлари бошқаларга қараганда кўпроқ кластерлашдан фойда кўради. Ниҳоят, ўлчанадиган ихтисослашув, урбанизация ва саноатлаштириш қишлоқ уй хўжаликларининг даромадлари ёки тенгсизликларига бундай таъсир кўрсатмаслиги ҳақида тизимли далиллар берилган. Далиллар шуни кўрсатадики, Хитой шароитида тадбиркорлар ва маҳаллий ҳукуматларнинг биргаликдаги саъй-ҳаракатлари остида иқтисодий ислоҳотларнинг дастлабки босқичларида ишлаб чиқилган саноат кластерлари институционал чекловларни камайтирди ва қишлоқ аҳолиси учун фермадан ташқари фаолиятда иштирок этиш учун нисбатан тенг имкониятлар яратди. Натижада, ўша ҳудудларда қишлоқ хўжаликларининг даромадлари кўпаяди ва даромадлар тенгсизлиги камаюди⁵.

Қишлоқ хўжалиги соҳасида Германияда ўтказилган таҳлилларга эътибор қаратадиган бўлсак, 238 фермерлар унда иштирок этиб, улар ўртача 45 ёшда эди. Дипломга эга бўлган барча иштирокчиларнинг атиги 3,4 фоизи қишлоқ хўжалигида шогирдликни тамомлаган бўлса, 43,9 фоизи бакалавр ёки магистратура босқичини тамомлаган. Уларнинг деярли тўртдан бири

⁵ Di Guo, Kun Jiang, Chenggang Xu, Xiyi Yang. Industrial clustering, income and inequality in rural China. //World Development Volume 154, June 2022, 105878. <https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2022.105878>

шогирдликка ўтган ва фақат 10% га яқини университетда ўқиган⁶. Сўровда қатнашган барча респондентларнинг 89,1 фоизи тўлиқ иш кунида ўз фермер хўжалигида ишлайди. Бу асосий деҳқончилик билан шуғулланувчи аҳолидан фарқ қилади, бу ерда атиги 53% тўлиқ вақтда ишлайди⁷. Сўровда қатнашган фермерларнинг кўпчилиги жанубий Германия (30,7%), иккинчи ўринда Шимолий Германия (27,7%). Фермер хўжаликларининг деярли тўртдан бири (24,8%) Ғарбий Германияда ва 16,8% Шарқий Германияда жойлашган. Бу яна бутун мамлакат бўйлаб вазиятдан фарқ қилади, чунки барча фермер хўжаликларининг деярли ярми Германиянинг жанубида ва атиги 9% шарқда жойлашган. Шундай қилиб, шимолий ва шарқий минтақалар ҳаддан ташқари кўп ва жанубий минтақа маълумотларда кам ифодаланган. Фермер хўжаликларининг ўртача майдони 309,0 га, шундан ўртача 259,7 га экин майдонлари, 45,2 га яйловлар ва 4,1 га доимий экин майдонларидир. Ижарага берилган ерларнинг ўртача улуши 47,9 фоизни ташкил этади. Қайд этилган фермер хўжаликлари шу тариқа анча катта ва ижарага олинган ерларнинг улуши асосий аҳоли орасида фермер хўжаликлари учун ўртача кўрсаткичдан бир оз кичикроқ⁸.

Европа иттифоқининг яна бир худуди ҳисобланган Сардинияда чоратадбирлар фермерлар учун, айниқса иқлим ўзгаришини юмшатиш, энг янги технологик талаблар ва атроф-муҳитни муҳофаза қилишда фермернинг ролидан хабардор бўлиш доирасида ўтказилган Ўзгарувчан экологик шароитда қишлоқ хўжалигида иқтисодий ўсиш ва даромадларнинг тенглиги мақсадларига қандай эришиш мумкинлигини аниқлаш шубҳасиз қийин. Агроэкологик сиёсат “яхши деҳқончилик” нинг асосий концепциясини ўз ичига олади, бу унинг қишлоқ социологияси ташвишларига нисбатан муҳимлигини таъкидлайди. Агроэкологик схемалар қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг салбий экологик жиҳатларини камайтирадиган давлат маблағларини фермерларга етказиб беришнинг самарали усули ҳисобланади. Фермер, айниқса, Италия ландшафтига хос бўлган интенсив қишлоқ хўжалиги соҳаларида атроф-муҳитнинг муҳофазасини ўзида мужассам этган.

Spatial Fuzzy Partitioning Around Medoids (SFPAM) ёндашуви асосида ЕИ маблағлари ресурсларни энг керакли соҳада тақсимлашига эътибор қаратади.

⁶ Land- und Forstwirtschaft, Fischerei. Landwirtschaftliche Berufsbildung der Betriebsleiter/Geschäftsführer Landwirtschaftszählung/Agrarstrukturerhebung 2010 Statistisches Bundesamt, Wiesbaden (2011)

⁷ Land- und Forstwirtschaft, Fischerei. Ausgewählte Zahlen der Landwirtschaftszählung/Agrarstrukturerhebung 2010 Statistisches Bundesamt, Wiesbaden (2012)

⁸ Lara Beer, Ludwig Theuvsen. Conventional German farmers' attitudes towards agricultural wood and their willingness to plant an alley cropping system as an ecological focus area: A cluster analysis. Biomass and Bioenergy Volume 125, June 2019, Pages 63-69.

Маблағлар асосан демографик даражаси паст бўлган ва ривожланиш ва турғунлик ўртасида фарқ қиладиган худудларга тарқалган. Маблағлар иқтисодий ёки ижтимоий-демографик турғунлик худудларига етиб борган, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши ва у билан боғлиқ фаолиятни сақлаб қолиш учун ёқилғи билан таъминлаш, органик ишлаб чиқаришни ошириш учун янги парадигмалар киритган⁹.

Испанияда амалга оширилган таҳлилларда қишлоқ хўжалиги ҳозирда ердан самарали фойдаланиш ва атроф-муҳит ўзгаришининг асосий локомотиви ва шунинг учун қишлоқ хўжалиги ландшафтлари озиқ-овқат хавфсизлиги ва экологик барқарорлик каби Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Барқарор Ривожланиш Мақсадларига эришиш учун калит ҳисобланишини таъкидлайди. Ижтимоий-экологик тизимлар сифатида қишлоқ хўжалиги ландшафтлари вақт давомида одамлар (фермерлар) ва табиат ўртасидаги ўзаро боғлиқликни акс эттиради. Қишлоқ хўжалиги ландшафтларининг жамиятга қўшган ҳиссаси экотизим хизматларини (масалан, озиқ-овқат, ем-хашак ва тола ишлаб чиқариш) таъминлашдан ташқарида қолиб кетган. Қишлоқ хўжалиги ерлари биологик хилма-хиллик учун яшаш муҳитини таъминлаш билан бирга тартибга солиш (масалан, иқлимни тартибга солиш, чанглатиш) ва маданий (масалан, эстетик ва/ёки туристик қадриятлар) каби бошқа асосий экотизим хизматларининг кенг доираси билан ҳисса қўшиши мумкин. Бироқ, қишлоқ хўжалиги ерларининг ижтимоий-экологик натижалари қўллаб-қувватловчи ландшафтларнинг хусусиятлари (тузилиши ва таркиби) билан боғлиқ бўлиб, улар пировард натижада бошқарув амалиётини, яъни ландшафт даражасида ҳукмрон бўлган деҳқончилик тизимларини акс эттиради.

Европа Иттифоқи умумий қишлоқ хўжалиги сиёсати (Common Agricultural Policy) моҳияти?

1960-йилларнинг бошидан бери мавжуд бўлган Европа Иттифоқи умумий қишлоқ хўжалиги сиёсати (Common Agricultural Policy) ривожланишда давом этмоқда. Қишлоқ хўжалиги маҳсулдорлигини ошириш унинг асосий таъсис тамойилларидан биридир. Европа Иттифоқи фаолияти тўғрисидаги Шартноманинг ёки Рим шартномасининг 39-моддасида айтилишича, “Умумий қишлоқ хўжалиги сиёсатининг мақсадлари [...] техник тараққиётни рағбатлантириш ва қишлоқ хўжалигининг оқилона ишлашини таъминлаш орқали қишлоқ хўжалиги унумдорлигини оширишдан иборатдир деб белгиланган. Қишлоқ хўжалиги маҳсулдорлиги - ишлаб чиқарилган

⁹ Pierpaolo D’Urso, Germana Manca, Nigel Waters, Stefania Girone. Visualizing regional clusters of Sardinia’s EU supported agriculture: A Spatial Fuzzy Partitioning Around Medoids. //Land Use Policy Volume 83, April 2019, Pages 571-580.

маҳсулотлар ва ишлаб чиқариш жараёнида зарур бўлган материаллар ўртасидаги жисмоний миқдорларда ўлчанадиган боғлиқликдир. Кетма-кет амалга оширилган ислохотлар экологик ва ижтимоий муаммоларга жавоб бериш билан бирга қишлоқ хўжалиги маҳсулдорлигини оширишга қаратилган. Атроф-муҳит муаммолари қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришига қўшимча чекловларни келтириб чиқаради ва бу секторни янада барқарор амалиётларни қабул қилишга мажбур қилади. Бундан ташқари, Европа Иттифоқининг кенгайтиши янги муаммолар ва географик, экологик ва ижтимоий-иқтисодий шарт-шароитларнинг кенгроқ тўпламини, қайта кўриб чиқилган сиёсат мақсадлари ва глобал интеграция каби ўзгаришларнинг ташқи омилларига муносабат билдириш заруриятини келтириб чиқарди.

Ҳозирги ташвиш 2023 йилдан бошлаб амалга ошириладиган янги келишув ва умумий қишлоқ хўжалиги сиёсати (Common Agricultural Policy) ни ақлли ўсишга ва юқори маҳсулдорликка мослаштириш, шу билан бирга қишлоқ аҳолисининг ҳаётийлигини сақлаб қолиш ва қишлоқ хўжалиги фаолиятини иқлим ўзгариши ва глобал бозор шароитларига мослаштириш зарурати ҳисобланади. Буларнинг барчаси мослашувчан тарзда қўлланилиши мумкин бўлган самарали сиёсат ва дастурларни ишлаб чиқишга таянади. Яхши сиёсат дизайни ишончли далиллар базасини талаб қилади, аммо Европа Иттифоқи сиёсатчилари олдида турган асосий муаммо - бу сўнгги адабиётлар сўровлари томонидан кўрсатилгандек, умумий қишлоқ хўжалиги сиёсати (Common Agricultural Policy) қўллаб-қувватлашининг қишлоқ хўжалиги самарадорлигига таъсири бўйича аниқликнинг йўқлигидир. Потенциал бюджетни қисқартириш, тўғридан-тўғри субсидияларни қисқартириш ва асосий эътиборни сиёсий қарорларни асослаши мумкин бўлган сифатли маълумотларни тақдим этиш учун моделларнинг имкониятларини яхшилашга қаратилади. Юқори сифатли ва ишончли маълумотларсиз сиёсатчилар умумий қишлоқ хўжалиги сиёсати (Common Agricultural Policy) ва дастурларининг келажақдаги йўналишини аниқлашда ноқулай аҳволга тушиб қолишади.

Қишлоқ хўжалиги субсидияларининг фермер хўжаликларининг ҳосилдорлигига таъсирини баҳолаш учун тез-тез қўлланиладиган иккита кенг моделлаштириш ёндашуви мавжуд. Ушбу иккита ёндашув “ўсиш ҳисоби” ва “чегаравий ёндашувлар” сифатида аниқланади. Ўсишни ҳисобга олиш ёндашувлари маҳсулдорликнинг ўсишини баҳолаш учун регрессия таҳлилидан фойдаланади. Ушбу ёндашувлар ишлаб чиқариш функциясидаги субсидияларни анъанавий манбалар сифатида кўриб чиқади, унумдорликни изчил ўлчашни келтириб чиқаради, чунки субсидиялар ўз-ўзидан ишлаб

чиқаришнинг анъанавий омилларидан фарқли равишда маҳсулот ишлаб чиқара олмайди. Чегаравий ёндашувлар параметрик ёки параметрик бўлмаган бўлиши мумкин.

Янги Европа Иттифоқи умумий қишлоқ хўжалиги сиёсати (Common Agricultural Policy) ислоҳоти барқарор ва рақобатбардош қишлоқ хўжалиги секторини рағбатлантиришга қаратилган 2023 йилда бошланади. Янги ислоҳот Европа Яшил келишувида марказий ўрин тутди ва асосий эътибор деҳқонларнинг турмуш тарзини қўллаб-қувватлаш, соғлом ва барқарор озиқ-овқат маҳсулотлари мавжудлигини таъминлаш ҳамда қишлоқ ҳудудларини ривожлантиришга қаратилади. Натижалар шуни кўрсатадики, янги ислоҳот экологик тоза ва барқарор қишлоқ хўжалиги амалиётларидан фойдаланган ҳолда ҳосилдорликни оширишга қаратилган қишлоқ хўжалиги инновацияларига сармоя киритиш учун кўпроқ харажатларни йўналтиришга қаратилган¹⁰.

Европа Иттифоқи умумий қишлоқ хўжалиги сиёсати (Common Agricultural Policy) қишлоқ хўжалиги ландшафтларининг жамиятнинг экологик муаммоларини ҳал қилишдаги ролини, хусусан, фермерлар кузатиши керак бўлган махсус амалиётларни аниқ белгилаш орқали тан олади. Умуман олганда, умумий қишлоқ хўжалиги сиёсати (Common Agricultural Policy) воситалари Европа Иттифоқининг бошқа сиёсат воситаларига, масалан, Табиат директивалари ва Европа Иттифоқининг биологик хилма-хиллик стратегияси билан мос келади, бу бошқа мақсадлар қаторида қишлоқ хўжалиги ҳудудларини юқори хилма-хил ландшафт хусусиятларига киритиш ва агротехника воситаларини қўллаш орқали органик деҳқончиликни бошқаришга қаратилган.

Турли хил бошқарув амалиётлари остида деҳқончилик тизимлари ўртасидаги муносабатларни тушуниш ва биологик хилма-хиллик ва экотизим хизматларининг натижалари қишлоқ хўжалиги ландшафтларида ижтимоий-экологик ҳаётийликка эришиш учун калит ҳисобланади. Бундай тушуниш биологик хилма-хилликни ва/ёки экотизим хизматларини мақсадли ландшафтлар ва устун деҳқончилик тизимларининг хусусиятларига кўра ривожлантириш бўйича ҳаракатларни ишлаб чиқиш ва амалга ошириш имконини берувчи мослаштирилган бошқарув дастурлари бўйича қарорлар қабул қилишни қўллаб-қувватлаш учун тегишли билимларни беради. Шунга қарамай, бундай билимларга интилиш юқори аниқликдаги маълумотларга

¹⁰ Amr Khafagy, Mauro Vigani. Technical change and the Common Agricultural Policy. Food Policy. Volume 109, May 2022, 102267. <https://doi.org/10.1016/j.foodpol.2022.102267>

киришни ва биологик хилма-хиллик ва экотизим хизматлари тўғрисидаги тегишли маълумотларни мос келадиган вақтинчалик ва фазовий ўлчамларда мавжуд бўлишига инвестиция қилишни талаб қилади. Шунга қарамай, биологик хилма-хилликнинг қишлоқ хўжалиги тизимлари билан қандай боғлиқлиги бўйича кейинги тадқиқотлар, айниқса, биохилма-хилликнинг юқори даражаси (ва кўплаб экотизим хизматларини тақдим этиш) билан боғлиқ бўлган, аммо давом этаётган жараёнлар томонидан жиддий таҳдид остида бўлган юқори табиатга эга қишлоқ хўжалиги ерларида айниқса муҳимдир. Бошқа сабаблар қаторида, бундай муносабатни синчиклаб ўрганиш биологик хилма-хиллик ва экотизим хизматларининг муайян даражаларини рағбатлантирадиган қишлоқ хўжалиги амалиётларини батафсил таҳлил қилиш имконини беради ва биологик хилма-хиллик ёки қишлоқ хўжалигини лойиҳалаш ва мониторинг қилишда фойдаланиш мумкин бўлган фермер хўжаликлари даражасидаги кўрсаткичларни аниқлашга ёрдам беради¹¹.

Суд амалиёти таҳлили

Суд амалиётига мурожаат қиладиган бўлсак, масъулияти чекланган жамият шаклидаги хорижий корхона – даъвогар Сирдарё туманлараро иқтисодий судига даъво ариза билан мурожаат қилиб, жавобгар - акциядорлик жамиятидан 14 507 560 075,15 сўм миқдорида асосий қарз суммасини ундиришни сўраган.

Биринчи инстанция судининг 2022 йил 14 июндаги ҳал қилув қарори билан даъво аризани қаноатлантириш рад этилиб, олдиндан тўланган 290 151 201,50 сўм давлат божи ва 21600 сўм почта харажати даъвогарнинг зиммасида қолдирилган.

Даъвогар судга апелляция шикояти билан мурожаат қилиб, биринчи инстанция суди иш ҳолатларини тўлиқ аниқламаганлигини, хусусан махфий қарорга асосан 2021 йил ғалла ҳосили учун 2020 йилда белгиланган қийматда ҳақ тўланиши лозим деган хулосага келган бўлсада, лекин ушбу махфий қарор кўчирмаси иш ҳужжатларида мавжуд эмаслигини, ҳал қилув қарорида 11991,2 тонна ғалла маҳсулоти учун жавобгар 17 182 194 968 сўм миқдорида тўловлар амалга оширилганлигини кўрсатган бўлсада, лекин аслида жавобгар 17 миллиард сўм тўлаганлигини, бундан ташқари 11991,2 тонна ғалла учун 1550 сўмдан ҳақ белгиланган тақдирда ҳам тўланиши лозим бўлган сумма 18 586 081 000 сўмни ташкил этишини, будан ташқари, тарафлар ўртасида тузилган контрактация шартномаларида етказиб бериладиган ғалла баҳоси

¹¹ A.Lomba, J.Ferreiro da Costa, P.Ramil-Rego, E.Corbelle-Rico. Assessing the link between farming systems and biodiversity in agricultural landscapes: Insights from Galicia (Spain). Journal of Environmental Management Volume 317, 1 September 2022, 115335. <https://doi.org/10.1016/j.jenvman.2022.115335>

белгиланмаганлигини, бу ҳолатда жавобгар ўртача бозор қийматида ҳақ тўлаши лозимлигини, бу ҳолатлар биринчи инстанция суди томонидан эътиборга олинмасдан, моддий ва процессуал ҳуқуқ нормалари бузилган ҳолда ҳал қилув қарори қабул қилинганлигини, шунингдек, судья Н.Сангировга берилган раддияни судьянинг ўзи кўриб чиқиб процессуал хатоликка йўл қўйганлигини баён қилиб, ҳал қилув қарорини бекор қилиб, даъво ни қаноатлантириб, жавобгар ҳисобидан 14 507 560 075,15 сўм қарз суммасини ундириш ҳақида янги қарор қабул қилишни сўраган.

Иш ҳужжатларига кўра, даъвогар ва жавобгар ўртасида 2021 йил 8 июнда 3-сонли бошоқли дон харид қилиш бўйича шартнома тузилган бўлиб, унга кўра даъвогар 2021 йил ҳосилидан 3296 га ер майдонидан давлат стандарти бўйича 3-нав буғдой маҳсулотини етказиб бериши, жавобгар эса маҳсулот уруғлиги билан таъминлаш, етиштирилган маҳсулотни қабул қилиб олиш ва унинг ҳақини тўлаш мажбуриятини ўз зиммаларига олганлар.

Шартноманинг 1.2-бандига кўра, даъвогар жавобгарга 6000 тонна 3-нав буғдой маҳсулотини етказиб бериши лозим бўлган. Бундан ташқари, даъвогар ва жавобгар ўртасида 2021 йил 8 июнда тузилган 1-сонли бошоқли дон харид қилиш бўйича шартнома шартларига кўра, даъвогар 2021 йил ҳосилидан 5341 га ер майдонидан давлат стандарти бўйича 3-нав буғдой маҳсулотини етказиб бериши, жавобгар эса маҳсулот уруғлиги билан таъминлаши, етиштирилган маҳсулотни қабул қилиб олиши ва унинг ҳақини тўлаши лозим бўлган. Ушбу шартноманинг 1.2-бандига кўра, даъвогар жавобгарга 6000 тонна 3-нав буғдой маҳсулотини етказиб бериши келишилган.

Даъво аризасида даъвогар жавобгарга ҳар икки шартнома бўйича жами 12025,28 тонна маҳсулот етказиб берганлигини кўрсатиб ўтган, ҳамда ушбу талабларини тасдиқлаш мақсадида қуйидаги ҳужжатларни тақдим этган. Хусусан, даъвогар жавобгарга 3-сонли шартнома бўйича жами 6209,106 тонна ғалла маҳсулотини етказиб берганлигини тасдиқлаш мақсадида судга 2021 йил 30 июндаги 74-сонли ҳамда 2021 йил 3 ноябрдаги 84-сонли электрон шаклда расмийлаштирилган ҳисоб варақ фактураларни тақдим этган. Лекин, 2021 йил 3 ноябрдаги 84-сонли 678,9068 тонна дон маҳсулотларини етказиб берганлиги ҳақидаги ҳисоб варақ фактура жавобгар томонидан тасдиқланмаган.

Шунингдек, даъвогар жавобгарга 1-сонли шартнома бўйича жами 5816,1748 тонна ғалла маҳсулотини етказиб берганлигини тасдиқлаш мақсадида судга 2021 йил 30 июндаги 73-сонли ҳамда 2021 йил 3 ноябрдаги 85-сонли электрон шаклда расмийлаштирилган ҳисоб варақ фактураларни тақдим этган. Бироқ, 2021 йил 3 ноябрдаги 85-сонли 477,0768 тонна дон

маҳсулотларини етказиб берганлиги ҳақидаги ҳисоб варақ фактура жавобгар томонидан тасдиқланмаган. Иш ҳужжатларидаги қабул квитанцияларининг реестрларига кўра ҳар икки шартнома бўйича даъвогар томонидан жавобгарга жами 12 486 820 кг физик оғирликдаги буғдой топширилган бўлсада, лекин унинг конденцион вазни юзасидан тарафлар ўртасида низо келиб чиққанлиги боис, дон маҳсулотларини қабул қилиш квитанциялари яъни ПК шаклдаги далолатномалар тўлиқ расмийлаштирилмаган.

Хусусан, жавобгар томонидан 2021 йилнинг 2 ва 3 июль кунлари қабул қилиб олинган “Безостая Р-2”, “Алексейвич Р-2”, “Таня Р-2” навли дон маҳсулотларидан, уларнинг ифлосланганлиги, намлиги ва бошқа сифатлари юзасидан берилган лаборатория хулосаларига мувофқ жами 35436 кг чегирма қилинган. Гарчи, даъвогар жавобгарга 3 нав буғдой топширилганлиги сабабли, ушбу дон маҳсулотларидан чегирма қилиниши нотўғрилигини важ келтирсада, лекин иш ҳужжатларидаги юк хатларига кўра 2021 йилнинг 2 ва 3 июль кунлари топширилган “Безостая Р-2”, “Алексейвич Р-2”, “Таня Р-2” навли дон маҳсулотлари даъвогар томонидан уруғлик дон сифатида топширилган.

Шу боис, судлов ҳайъати жавобгар томонидан чегирмалар Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ва Давлат солиқ кўмитасининг 2007 йил 25 апрелдаги 41, 2006-45-сонли қарорлари (Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигида 2007 йил 26 майда 1683-рақам билан рўйхатдан ўтган) билан тасдиқланган “Донни сақлаш, қуриштириш, тозалаш, ташиш ва қайта ишлаш жараёнида камайиш ва йўқотишларни қоплаш учун молиявий захирани шакллантириш ва ундан фойдаланиш тўғрисида”ги Низом талаблари асосида тўғри амалга оширилган ҳамда шунга кўра даъвогар томонидан жавобгарга топширилган дон маҳсулотларининг конденцион вазни 11991,206 тоннани ташкил қилган деб ҳисоблайди.

Жавобгар етказиб берилган дон маҳсулотларининг ҳар бир кг учун 1550 сўмдан (ҚҚС билан биргаликда) ҳақ ҳисоблаб, даъво судга тақдим этилгунга қадар жами 17 млрд сўм тўловларни амалга оширган бўлсада, қолган тўловларни асосиз равишда тўламаган. Жумладан, 11991,206 тонна дон қиймати ҳар бир кг учун 1550 сўмдан (ҚҚС билан биргаликда) ҳисобланганда 18 586 369 300 сўмни ташкил этишини инобатга олинган тақдирда, жавобгар 978 млн сўм миқдоридаги маблағни даъво судга тақдим этилганидан сўнг, яъни 2022 йил 26 май куни 2552-сонли тўлов топшириқномаси билан тўлаган, қолган 608 369 300 сўм қисми эса тўланмаган.

Гарчи, жавобгар 608 369 300 сўм миқдоридаги қолган қарздорлик суммасининг 182 194 968 сўм қисми МИБ Сайхунобод бўлими орқали

тўланганлигини, 269 991 040 сўм қисми ҳисоб варақ фактуралари тақдим этилмаганлиги боис қўшилган қиймат солиғини тўғрилаш мақсадида, 140 396 833 сўм қисми даъвогарнинг бошқа шартнома бўйича қарздорлиги ҳисобига ушлаб қолинганлигини важ келтирсада, лекин мазкур важлари асосга эга эмас. Чунки, жавобгар томонидан 182 194 968 сўм маблағлар даъвогарнинг бошқа субъект олдидаги қарзи юзасидан МИБ Сайхунобод туман бўлими томонидан ундирилганлигини тасдиқловчи далиллар тақдим этилмаган.

Бундан ташқари, даъвогарнинг жавобгар олдидаги 140 396 833 сўм миқдоридagi қарзи улар ўртасида 2021 йил 21 августда тузилган 172-сонли уруғлик буғдой маҳсулотини қайта ишлаб бериш тўғрисидаги шартнома бўйича амалга оширилган шартномавий муносабатдан келиб чиққан бўлиб, ушбу қарздорлик суммасининг мазкур низога алоқаси йўқ. Жавобгар ушбу шартнома бўйича алоҳида тартибда даъво қўзғатиши мумкин.

Даъвогар жавобгар билан тузилган шартномаларда етказиб бериладиган дон баҳоси кўрсатилмаганлиги сабабли, жавобгар етказиб берилган дон маҳсулотлари учун ўртача бозор қийматида ҳақ тўлаши лозимлигини кўрсатиб, топширилган доннинг ҳар бир тоннаси учун ўртача бозор қиймати сифатида 2 278 356,42 сўмдан жами 31 507 560 075,15 сўм (ҚҚС билан биргаликда) тўлов ҳисоблаб, ундан 17 млрд сўм тўланган маблағларни чегириб, қолган 14 507 560 075,15 сўмни ундиришни сўраган.

Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2021 йил 17 майдаги 304-сонли “2021 йил ҳосили учун экилган бошоқли дон ҳосилини ўз вақтида ва сифатли ўриб-йиғиб олишни ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарорининг 1-бандига мувофиқ, жаҳон бозори конъюнктураси ва минтақавий биржаларда кутилаётган дон нархлари ҳамда хўжаликларнинг дон етиштириш харажатлари таҳлилидан келиб чиқиб дон ва ун маҳсулотлари нархи кескин ошиб кетишининг олдини олиш чораларини кўриш вазифаси белгиланган, шунингдек, мазкур қарорнинг 5-бандида хўжаликлар ихтиёрида қоладиган қўшимча ғаллани ташкилий-ҳуқуқий шаклидан қатъи назар, дон қабул қилувчи ва қайта ишловчи корхоналарда ва ғаллачилик кластерларига ички бозорда шаклланган нархларда сотишни ташкил этиш ва сотилган ғалла учун ўз вақтида ҳисоб-китоб қилиниши юзасидан мониторинг юритиш белгиланган. Мазкур қарорга мувофиқ, фақатгина хўжаликлар ихтиёрида қоладиган қўшимча ғалла учун ички бозорда шаклланган нархларда сотишга рухсат берилган. Ваҳоланки, даъвогар томонидан жавобгарга шартномада белгиланганидан ортиқ миқдорда дон маҳсулотлари етказиб берилмаган.

Судлов ҳайъати ҳал қилув қарорини бекор қилиб, янги қарор қабул қилишни ҳамда даъвони қисман қаноатлантириб, даъвогар фойдасига жавобгар 608 369 300 сўм асосий қарз, 31 727 386 сўм давлат божи ва 21600 сўм почта харажати ундиришни, даъвонинг қолган қисмини қаноатлантиришни рад этишни, биринчи инстанция учун тўланган давлат божининг 258 423 815 сўм қисмини даъвогар зиммасида қолдиришни лозим топган.

Шунингдек, судлов ҳайъати ИПК 118-моддасига мувофиқ, даъвогар томонидан апелляция инстанцияси учун тўланган 15 863 693 сўм давлат божи ва 24000 сўм почта харажати жавобгар ҳисобидан даъвогар фойдасига ундиришни, 129 211 907 сўм давлат божини даъвогар зиммасида қолдиришни лозим деб ҳисоблаган¹².

Бошқа бир суд амалиётида эса, “Нодир-БКС” фермер хўжалиги - даъвогар ҳамда “G`UZOR TEKSTIL IMPEKS” масъулияти чекланган жамияти - жавобгар ўртасида 2019 йил 14 февралда 2019-АВ-63-сонли “Пахта хом ашёси харид қилиш бўйича” контрактация шартномаси тузилган. Мазкур шартномага кўра даъвогар 2019 йилнинг бизнес режасига асосан 30 гектар майдонга ўрта толали чигит экиб, жами 90 тонна пахта хом ашёсини жавобгарга етказиб бериш, жавобгар эса ушбу маҳсулотни келишилган муддатларда қабул қилиб олиш ва муайян нарх бўйича ҳақини тўлаш мажбуриятини ўз зиммасига олган. Жавобгар томонидан шартнома мажбуриятлари бузилганлиги асос қилиниб, Миришкор туман фермер, деҳқон хўжаликлари ва томорқа ер эгалари Кенгаши даъвогар манфаатида иқтисодий судга даъво аризаси билан мурожаат қилиб, жавобгардан 171 451 383 сўм ундиришни сўраган¹³.

Даъво аризасида контрактация шартномасининг 4.2-бандида жавобгар даъвогарга агротехник тадбирлар муддатидан келиб чиққан ҳолда маҳсулот қийматининг камида 60 фоизи миқдориди, яъни, 216 000 000 сўмни ҳосил этиштирилаётган йилнинг 1 сентябрига қадар бўнак тариқасида ойма-ой тўлаб бериши белгиланганлиги, аммо жавобгар 2019 йил 1 сентябргача 95 300 000 сўм бўнак маблағи берганлиги, даъвогарга қолган 120 700 000 сўм бўнак маблағи ўтказиб берилмаганлиги сабабли агротехник тадбирларни ўз вақтида ўтказилмаганлиги ва шартномада белигиланган ҳосил олинмаганлиги, натижада эса даъвогар 88 000 000 сўм зарар кўрганлиги кўрсатилган. Шунинг учун жавобгардан даъвогар фойдасига 120 700 000 сўм бўнак маблағлари ўз вақтида берилмаганлиги сабабли ўзи тўлашдан бўйин товлаган сумманинг 5 (беш) фоизи, яъни 6 035 000 сўм жарима ва муддати ўтказиб юборилган ҳар бир

¹² Сирдарё вилоят судининг иқтисодий

¹³ Ўзбекистон Республикаси Олий судининг 2021 йил 20 майдаги қарори. 4-1805-2002/345-сонли иш.

кун учун муддати ўтказиб юборилган тўлов суммасининг 0,1 фоизи, яъни 11 466 500 сўм пеня, 29 128 571 сўм асосий қарз, ушбу сумманинг 5 фоизи миқдорида, яъни, 1 456 428 сўм жарима ва 0,1 фоизи миқдорида, яъни 2 767 160 сўм пеня, 2019 йил 25 апрелда суғурта полиси учун тўланган, лекин суғурта полиси берилмаган 2 597 724 сўм, 30 000 000 сўм уруғликнинг иккинчи босқич тўлови, 88 000 000 сўм етказилган зарар, жами 171 451 383 сўм ундириш сўралган.

Касби туманлараро иқтисодий судининг 2020 йил 18 июндаги ҳал қилув қарори билан даъвогарнинг даъвоси қисман қаноатлантирилиб, жавобгардан даъвогар фойдасига 2 597 724 сўм асосий қарз, 30 000 000 сўм уруғликни иккинчи босқич тўлови ва 1 500 000 сўм пеня ундирилган. Шунингдек, ҳал қилув қарорида даъвогарга жавобгар томонидан асоссиз ушлаб қолинган 2 597 724 сўм суғурта пулини қайтариш белгиланган.

Апелляция инстанцияси судининг 2020 йил 20 августдаги қарори билан ҳал қилув қарорининг хулоса қисмидаги “Республика бюджети ҳамда суд органларини ривожлантириш жамғармасига жавобгардан 1 463 855 сўм давлат божи ундирилсин” қисми “Суд ҳокимияти органларини ривожлантириш жамғармасига жавобгардан 1 669 027,66 сўм давлат божи ундирилсин” деб ўзгартирилган. Ҳал қилув қарорининг қолган қисми ўзгаришсиз қолдирилган.

Иш юзасидан қабул қилинган суд ҳужжатларидан норози бўлиб, жавобгар кассация шикоятини билан мурожаат қилган ва унда суд қарорларининг жавобгардан 30 000 000 сўмлик уруғлик чигит бўйича иккинчи босқич тўлови қисмини бекор қилиб, янги қарор қабул қилишни сўраган. Бунга асос қилиб, шикоятда тарафлар ўртасида уруғлик бўйича шартнома тузилмаганлиги, судлар томонидан Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 2 январдаги 2-сонли қарори билан тасдиқланган “Республика ҳудудларида пахта-тўқимачилик ишлаб чиқариши ва кластерларига берилган майдонларда уруғлик пахта хом ашёси етиштиришни молиялаштириш тартиби тўғрисида”ги Низомнинг 3-бобида тайёрланган уруғлик пахта хом ашёси учун тўловларнинг иккинчи босқисидан Агросаноат мажмуи устидан назорат қилиш инспекциясининг сертификати берилиб, уруғлик чигит экилгандан (сотилгандан) кейин устаманинг қолган 50 фоиз қисми 100 фоиз деб ҳисобланиб, шундан 10 фоизи пахта-тўқимачилик ишлаб чиқаришлари ихтиёрида қолдирилиши, 40 фоизи уларнинг таркибига кирувчи уруғчилик фермер хўжаликлари ихтиёрида қолдирилиши, қолган 50 фоизи Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ хўжалиги вазирлиги ҳузуридаги “Уруғчиликни ривожлантириш маркази” давлат унитар корхонасининг ҳисобварағига

Ўтказилади ва қўйидагича тақсимланиши: “Уруғчиликни ривожлантириш маркази” давлат унитар корхонасига ва унинг вилоят ҳудудий бошқармаларига ҳамда элита уруғчилиги лабораторияларига - 20 фоиз, нав оригинаторлари, институтлар, селекционер ва уруғчиликда иштирок этувчи бошқа субъектларга - 30 фоиз белгиланганлиги, уруғлик чигит қайд этилган Низомнинг молиялаштириш тўғрисидаги схемаси 9-босқичида белгиланган тартиб инобатга олинмаганлиги, хўжалик томонидан топширилган пахта хом ашёсидан олинган чигит техник чигитга ўтказилганлиги тўғрисида важлар келтирилган.

Иш ҳужжатларида Миришкор туман ҳокимининг 2019 йил 23 февралдаги Х-1677/02-сонли қарорининг 2-иловасида Миришкор туманида 2019 йил ҳосилидан уруғлик пахта етиштириш бўйича тендер ғолиби деб топилган фермер хўжаликлари рўйхати мавжуд бўлиб, унда фермер хўжаликлари рўйхатида даъвогар ҳам қайд этилган. Агар даъвогар пахта етиштириш бўйича тендер ғолиби деб топилган бўлса, нима сабабдан у билан уруғлик пахта етиштириш бўйича шартнома тузиламанлигининг сабаблари аниқлаштирилмаган.

Бундан ташқари, апелляция инстанцияси суди даъвогарнинг уруғликнинг иккинчи босқич тўловини ундириш ҳақидаги талабини қаноатлантириш учун асос сифатида Миришкор туман ҳокимининг 2019 йил 23 февралдаги Х-1677/02-сонли қарорига кўра, даъвогар 2019 йил ҳосилидан уруғлик пахта топшириш бўйича тендер ғолиби деб топилганлиги, апробация далолатномасида, фермер хўжалигининг майдонидаги пахта уруғлик учун яроқли эканлиги бўйича хулоса қилинганли ва пахта хом-ашёсини жўнатиш қабул қилиш ҳақидаги 2019 йил 2-11 октябрь кунларидаги юк хатларида уруғлик учун қабул қилинганлигини кўрсатган ва биринчи инстанция судининг жавобгардан уруғликнинг иккинчи босқич учун 30 000 000 сўм ундириш ҳақидаги хулосаси билан келишган. Бироқ, даъвогар томонидан талаб қилинган уруғликнинг иккинчи босқич учун айнан 30 000 000 сўм ундириш лозимлигини асослантириб бермаган. Яъни, ушбу тўловнинг ҳисобкитоби қайси далил асосида тасдиқланганлиги аниқлаштирилмаган.

Ўзбекистон Республикаси Олий судининг 2021 йил 20 майдаги қарори билан Касби туманлараро иқтисодий судининг 2020 йил 18 июндаги ҳал қилув қарори, Қашқадарё вилоят иқтисодий суди апелляция инстанциясининг 2020 йил 20 августдаги қарори бекор қилинган.

Бугунги кунда кластерлар - бу алоҳида мамлакатларда, минтақаларда алоҳида рол ўйнайдиган фирмалар, етказиб берувчилар, тегишли тармоқлар ва

ихтисослашган муассасаларнинг географик концентрацияси сифатида кўрилади¹⁴.

Бироқ, бунда асосий эътибор кластерлар фаолияти ўзини ўзи бошқариш тизимига мансуб бўлиши, иштирокчиларнинг тенглигига асосланган барқарор шартномавий муносабатлар ўрнатилиши, маъмурий-ҳуқуқий воситалардан бутунлай воз кечишга асосланиши зарур.

ХУЛОСА

Юқоридагиларга асосан қуйидаги хулосаларга келиш мумкин: Қишлоқ хўжалиги мамлакатимиз агросаноат мажмуасининг асосий бўғини сифатида ҳамиша давлатимиз томонидан олиб борилаётган у ёки бу ислохотларни амалга ошириш учун ўзига хос майдон бўлиб келган. Бунинг сабаблари бир тарафдан озик-овқат хавфсизлиги саноатнинг ривожланиш даражасига боғлиқ бўлса, бошқа тарафдан иқтисодий ислохот самарадорлиги бўлса, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришни кўпайтириши мумкин, аксинча, агар йўл хато бўлса, уни секин-аста қисқартириши мумкин бўлади.

Ҳар қандай соҳани бошаришда бошқарув даражасига ва қарор қабул қилувчи органларнинг мақсадларига қараб, маълум мезонлар талаб қилинади. Бундай мезонни танлаш, хусусан, барқарор ижтимоий-иқтисодий ривожланишни таъминлаш зарурати, ҳудудларда қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришни ривожлантириш ва интеграциялаш, тизимлашган қишлоқ хўжалигини яратишда кластерлар алоҳида ва ўзига хос ўрин эгаллайди.

Европа Иттифоқининг барча давлатларида 2000 йил Лиссабон саммитида кластер ишлаб чиқариш моделига асосланган минтақавий инновацион тизимларни ривожлантириш дастурларини кенг жорий этиш бўйича қарорлар жадаллик билан қўлланмоқда.

Мамлакатимизда қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқарувчиларининг рақобатбардошлигини оширишга кластер ёндашуви интеграция жараёнларини рағбатлантириш имконини берувчи ҳудудий ва тармоқлараро бошқарувни жорий этишга имкон беради. Айнан қишлоқ хўжалиги кластерлари рақобат ва кооперациянинг мураккаб жараёнлари, шартномавий алоқалар билан ажралиб туради. Бозорда қишлоқ хўжалиги кластерлари ҳудудий тармоқнинг вакили сифатида тенг асосда ҳаракат қилиш ва рақобатнинг бузғунчи тенденцияларига муайян даражада қаршилик кўрсатиш имконини беради. Бу эса, рақобатни

¹⁴ Самаруха В. Проблемы развития кластеров в сельскохозяйственном производстве. //Известия Байкальского государственного университета. 2007. 37-45-б.

таъминлаш орқали соҳани ривожлантириш, мавжуд бюрократик тўсиқларни камайтиришга имкон беради.

ХУЛОСА

Ривожланган бозор мамлакатларида кластерлар товар бозорларида бир хил турдаги ишлаб чиқаришга эга бўлган корхоналарнинг рақобатбардошлигини ошириш мақсадида ушбу корхоналарнинг иқтисодий манфаатлари мос келишидан келиб чиққан ҳолда ташкил этилган. Ҳар қандай кластернинг потенциал иштирокчилари бўлган қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқарувчилари (фермер хўжаликлари), қоида тариқасида, ўхшаш турдаги товарлар (хизматлар) ишлаб чиқарадилар ва товар бозорларида бир-бирига нисбатан рақобатчи ҳисобланади. Демак, кластерга кираётганда, тадбиркорлар ўз бизнесларини йўқотишдан кўрқишади. Шу боисдан, кластерлар фаолиятини ҳуқуқий таъминлашда ўзини ўзи бошқаришни жорий этилиши, қоида тариқасида, тадбиркорлик субъектининг ташаббуси билан амалга оширилиши асосий марказий ўринда бўлиши шарт.

Мамлакатимизда қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқарувчиларининг рақобатбардошлигини оширишга кластер ёндашуви интеграция жараёнларини рақобатлантириш имконини берувчи ҳудудий ва тармоқлараро бошқарувни жорий этишга имкон беради. Айнан қишлоқ хўжалиги кластерлари рақобат ва кооперациянинг мураккаб жараёнлари, шартномавий алоқалар билан ажралиб туради. Бозорда қишлоқ хўжалиги кластерлари ҳудудий тармоқнинг вакили сифатида тенг асосда ҳаракат қилиш ва рақобатнинг бузғунчи тенденцияларига муайян даражада қаршилик кўрсатиш имконини беради. Бу эса, рақобатни таъминлаш орқали соҳани ривожлантириш, мавжуд бюрократик тўсиқларни камайтиришга имкон беради.

Кластерлар фаолияти ўзини ўзи бошқариш тизимига мансуб бўлиши, иштирокчиларнинг тенглигига асосланган барқарор шартномавий муносабатлар ўрнатилиши, маъмурий-ҳуқуқий воситалардан бутунлай воз кечишга асосланиши зарур.

Кластернинг активларини шакллантириш бўйича тадбиркорлар ўртасида келишувга эришишдир. Иқтисодий манфаатларини бирлаштирувчи омиллари қуйидагилар: 1) товар бозорида ягона нарх сиёсатини амалга ошириш; 2) унинг иштирокчилари томонидан маҳсулот ишлаб чиқариш ва хизматлар ҳажмини кенгайтириш; 3) ягона маркетинг сиёсатини амалга ошириш; 4) инновацион технологияларни жорий этиш - маҳсулот ишлаб чиқариш ва уларни товар бозорларида сотишда интеграция ва кооперация.

Ўзбекистонда кластерлик фаолияти тўғрисида ягона қонун қабул қилиниши, унинг асосий принциплари, шартнома эркинлигини тамойилини белгиланиши, тарафларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари ҳамда жавобгарлигига доир асосий талаблар белгиланиши мақсадга мувофиқ.

Фойдаланилган адабиётлар (REFERENCES)

1. Самаруха В. Формирование кластеров в сельском хозяйстве региона. // Управление наукой и наукометрия. 2008.; Самаруха, В. Н. Формирование кластеров в сельском хозяйстве региона. //Байкальский государственный университет экономики и права. 2010. – 138 с.
2. Matias Ramirez, PalomaBernal, IanClarke, Ivan Hernandez. The role of social networks in the inclusion of small-scale producers in agri-food developing clusters. //Food Policy. Volume 77, May 2018, Pages 59-70. <https://doi.org/10.1016/j.foodpol.2018.04.005>
3. Maarten Schouten, Wim J. M. Heijman. Agricultural clusters in the Netherlands. // Visegrad Journal on Bioeconomy and Sustainable Development. 2012/1. vol. 1, p. 20 – 26.
4. Girliany Santos daSilva, Patrícia AraújoAmarante, José Carlos Araújo Amarante. Agricultural clusters and poverty in municipalities in the Northeast Region of Brazil: A spatial perspective. //Journal of Rural Studies Volume 92, May 2022, Pages 189-205.
5. Di Guo, Kun Jiang, Chenggang Xu, Xiyi Yang. Industrial clustering, income and inequality in rural China. //World Development Volume 154, June 2022, 105878. <https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2022.105878>
6. Land- und Fortwirtschaft, Fischerei. Ausgewählte Zahlen der Landwirtschaftszählung/Agrarstrukturerhebung 2010 Statistisches Bundesamt, Wiesbaden (2012)
7. Lara Beer, Ludwig Theuvsen. Conventional German farmers' attitudes towards agricultural wood and their willingness to plant an alley cropping system as an ecological focus area: A cluster analysis. Biomass and BioenergyVolume 125, June 2019, Pages 63-69.
8. Pierpaolo D'Urso, Germana Manca, Nigel Waters, Stefania Girone. Visualizing regional clusters of Sardinia's EU supported agriculture: A Spatial Fuzzy Partitioning Around Medoids. //Land Use Policy Volume 83, April 2019, Pages 571-580.
9. Amr Khafagy, Mauro Vigani. Technical change and the Common Agricultural Policy. Food Policy. Volume 109, May 2022, 102267. <https://doi.org/10.1016/j.foodpol.2022.102267>

10. Ўзбекистон Республикаси Олий судининг 2021 йил 20 майдаги қарори. 4-1805-2002/345-сонли иш.
11. Самаруха В. Проблемы развития кластеров в сельскохозяйственном производстве. //Известия Байкальского государственного университета. 2007. 37-45-б.